הרב ד"ר בועז הוטרר

"רק עלים בודדים וקרועים": אובדן כתביו של הרב מוהליבר ופרסום שרידיהם

- דברים אחדים על הספר
- גורל כתביו של הרב מוהליבר
- פרסום כתביו של הרב מוהליבר
- מעט על קורות חייו של הרב מוהליבר
- תקופת הלובוקה
- תאריך הלידה של הרב מוהליבר
- רבותיו, לימודיו, פרנסתו וחידושיו בתקופת הלובוקה
- חידושו של 'העילוי מהלובוקה' וגלגוליו

נספח: אגרתו של הרב שמואל מוהליבר אל רבו הרב אליעזר יצחק פריד מוולוז'ין בענייני נדה ומגילה

- מכתבו של הרב מוהליבר לרבותיו בוולוז'ין
- תשובת הרב אליעזר יצחק פריד
- תשובה נוספת של הרב פריד
- מכתבו של הרב שמואל מוהליבר

בימים אלה מתקדמת במכון הר ברכה מלאכת הוצאת אגרותיו של הרב שמואל מוהליבר, מגדולי הרבנים בדורו וממייסדי תנועת חובבי ציון עורך הקובץ, הרב ד"ר בועז הוטרר, סוקר את כרוניקת פרסום שרידי הכתבים של הרב מוהליבר, על רקע טרגדיית שריפתם ואובדן שרידיהם בתהום הנשיה כן נתבררו פרטים לא ידועים על חייו המוקדמים, תאריך לידתו, רבותיו, פרנסתו וחידושיו למאמר נלווה נספח ובו אגרת המתפרסמת לראשונה: התכתבות הלכתית בין הרב מוהליבר הצעיר ובין רבותיו בישיבת וולוז'ין

הרב ד"ר בועז הוטרר

"רק עלים בודדים וקרועים": אובדן כתביו של הרב מוהליבר ופרסום שרידיהם

דברים אחדים על הספר

בע"ה עתיד לצאת לאור, בהוצאת מכון הר ברכה, הספר **אגרות מהר"ש מוהליבר**, שירכז את מכתביו ואגרותיו של הרב שמואל מוהליבר זצ"ל (תקפ"ד-תרנ"ח, 1824-1898), מגדולי התורה בדורו ומראשי תנועת חובבי ציון.

כמי שכיהן ברבנות בקהילות ישראל במשך עשרות שנים והיה מעורה בענייני הציבור הרחב, התייחס הרב מוהליבר לסוגיות רבות שעמדו על הפרק. מכלול הכתבים העתידים להתפרסם בספר מלמד על תפקידיו ותפקודיו רבי-האנפין: בעיות עגינות וגיטין, שאלות כשרות להן נחשף בהיותו בגרמניה, תוכניות חינוכיות וכלכליות שהעסיקו את הציבור היהודי בדורו, גיוס כספים לעניים, שמירה על כבוד התורה ונושאיה, קשריו עם חברת כי"ח, "גזירת המלמדים", ראשות ישיבת וולוז'ין, בוררות בענייני ישיבת מיר ועוד ועוד.

כפוסק מובהק ומנהיג ציבור חשוב אנו למדים על קשריו עם גדולי הרבנים דוגמת הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנא, הרב חיים אלעזר ואקס מקאליש, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב) מוולוז'ין, הרב מרדכי אלישברג מבויסק, הרב מרדכי גימפל יפה מרוז'ינוי, הרב עזריאל הילדסהיימר מברלין ועוד. הסכמותיו למחברים ולספרים שונים אף הם קובצו לעשרותיהם בספר. מתוך המכתבים ניכרים גם דקדוקי החסידות והמנהג של הרב מוהליבר כמו גם פרטים שונים הנוגעים לפרנסתו ולמשפחתו.

פועלו הכביר של הרב מוהליבר למען יישוב ארץ ישראל כאחד מראשי "חובבי ציון" נודע ברבים, אך רק חלק מאיגרותיו בנושא זה ראה אור; יתר האיגרות נותרו פזורות בארכיונים שונים או בבמות נשכחות. מכתביו בנושא זה מקובצים כעת אל פונדק אחד, בהם תוכניות התיישבות, ענייני השמיטה, גיוס כספים עבור יישוב הארץ, מסעו לארץ ישראל, קשריו עם בנימין זאב הרצל, ועוד.

מרבית כתביו של הרב נפרסים על פני התקופה שבין רבנותו בסובאלק ועד לפטירתו. אגרותיו בענייני הציבור הן בעיקר מתקופת ראדום וביאליסטוק.

האיגרות נדפסות בסדר כרונולוגי, וחושפות את עיסוקו המקביל של הרב במגוון תחומים רחב. כך עומד בעל השמועה כנגדנו במלוא קומתו, עד מקום שידינו מגעת, וכדברי הרב צבי יהודה הכהן קוק בהקדמת "אגרות הראיה": "האגרת, כמו תואר הפנים וקצב תנועות הגוף ואבריו, וכמו אופן הדיבור וצורת הכתב וסגנונם, מביאה היא לידי התבטאות, גם בנידוניה וגם בסגנונה, את עצם מהותו של בעליה, ומשמשת ראיה ובירור לכיוונו ולאופיו".

יזכנו ה' לברך על המוגמר מתוך נחת, ישוב הדעת ושמחה של מצווה.

מאמר קצר זה נועד לסקור את כתבי הרב מוהליבר, את הניסיונות להוציאם לאור לאחר פטירתו ואת הקבצים שראו אור עד כה. לצד זאת, יורחב המבט על תולדות חייו המוקדמים, תוך בירור מחודש של תאריך לידתו, עיסוקיו בשחר נעוריו וחידוש קצר המיוחס לו מתקופה זו. כל זאת מתוך סקירה רחבה שתתפרסם בעז"ה בספר האיגרות. אל המאמר נלווה פרסום התכתבות הלכתית ולמדנית שניהל הרב כפוסק צעיר עם רבותיו בישיבת וולוז'ין, בעת שבתו בהלובוקה.

גורל כתביו של הרב מוהליבר

כמה ממאמריו של הרב פורסמו בעיתונות עוד בחייו. עם פטירתו, בי"ט בסיוון תרנ"ח, נותרו בביתו כדברי מזכירו הרב יצחק ניסנבוים, "כתבי יד רבים. מהם ספרים מסודרים ומוכנים לדפוס, ומהם שאלות ותשובות בודדות על כל חלקי שלחן ערוך, שצריכים היו לסדרן".[1] ד"ר יוסף מוהליבר, נכדו של הרב, הוביל את היוזמה לסידור והדפסת כתבי היד של סבו בהלכה ובאגדה, במימון שעתיד היה להיאסף ממכירת תמונותיו. יוזמה זו אף נקבעה בהחלטות אסיפת חובבי ציון בביאליסטוק שהתקיימה "אחרי פטירת רבנו הגאון הצדיק זצ"ל ואחרי חלקנו את הכבוד האחרון לגופו הקדוש", ולוותה בפנייה לרבנים "אשר תשובות רבנו זצ"ל בהלכה נמצאות תחת ידיהם להמציא את העתקן לידי נכדו של רבינו זצ"ל מר יוסף מאהיליבר עפ"י

1. הרב יצחק ניסנבוים, "קטעי זכרונות", התור, כ"ג אדר א' תרפ"ז (18.2.1927), עמ' 6. במאמר שכתב על הרב עם פטירתו הוא ציין כי "בין כתביו הרבים שהשאיר אחריו ברכה נמצאות תשובות רבות בכל מקצועות ההלכה. חדושים על 'חשן משפט' ועל כל מסכתות, דרושים על דרך הפלפול, דרושים על דרך החקירה ודרושים כעין עטיקה [אתיקה] תלמודית. גם תשובות בדיני פאה וכלאים הבנויות על החשבונות ההנדסיים ולוח נצחי המלמד השתוות הימים למספר בני ישראל ולמספר האזרחים" (הנ"ל, "הגאון רבנו שמואל מאהליווער זצ"ל", אחיאסף, לוח עם ... לשנת תרנ"ט, ורשה תרנ"ח, עמ' 290).

כת[ו]בת ה"ר יצחק ניסנבוים". ההחלטות פורסמו בעיתונות.[2] זמן קצר אחר כך פרסמו חובבי ציון בביאליסטאק, ורשה וכן וילנה כרוז פומבי בעניין.[3]

עובר לעשייתן שכר ד"ר יוסף מוהליבר תלמיד חכם אשר עבד על מלאכת הסידור והעריכה, תחת השגחתו הצמודה של המזכיר הרב ניסנבוים. אולם הניסיון לממן את הפרויקט באמצעות מכירת תמונות הרב – בפרט בעת הקונגרס הציוני השני שהתקיים חודשים מספר אחר פטירת הרב – כשל.[4] כשנה ויותר אחר כך, כמה חודשים לאחר הקונגרס הציוני השלישי, ניסה הרב ניסנבוים לשכנע את חברי הוועד הפועל של התנועה הציונית שזו תרכוש את אלף התמונות שנשארו אצלם. במכתב אליהם מג' בכסלו תר"ס תיאר את חשיבות ההדפסה:

> הגאון רבי שמואל מאהליווער זצ"ל היה מתחלה מפורסם לגאון בתורה, אך כאשר החל לעסוק ברעיון הציוני זה כעשרים שנה, החלו מתנגדי חבת ציון להוציא עליו לעז כי איננו גדול בתורה, והשתדלו למעט דמותו ולהקטין האוטוריטעט [הסמכות] שלו. ורבים מהרבנים הצעירים, אשר לא ידעו את הגרש"מ טרם החל לעבוד עבודת הציוניות, חושבים באמת, כי גדול כחם של הרבנים הידועים למתנגדי הציוניות בתורה מכחו של הגרש"מ. את הדבר הזה שמתי אל לבי, כי למען הגדיל את האוטוריטעט של הגרש"מ בתורה, ויחד עם זה להרים את הרעיון הציוני שהגאון רש"מ נשא דגלו ברמה, דרוש להדפיס את כתביו בהלכה, למען יראו הלומדים את כחו בזה.

הוא הוסיף שהפרויקט ירד לטמיון אם לא ימומן בסך אלף רובל באמצעות רכישת התמונות -

2. פורסם בהצפירה, כ"ה בסיוון תרנ"ח (15.6.1898), עמ' 670; ואחר כך גם בהמגיד ובהמליץ. נוסח המסמך הכתוב בכתב יד האופייני לרב ניסנבוים, מצוי בארכיון הציוני A9/86/4. ד"ר יוסף מוהליבר פרסם הודעה כי הוא עתיד למכור את תמונת סבו ושמורה לו זכויות יוצרים. ההודעה פורסמה בהצפירה, ל' בסיוון תרנ"ח (20.6.1898), עמ' 692, וחזרה והתפרסמה בעיתונות העברית בימים שלאחר מכן.

3. על הפנייה לחתום על הכרוז, ראו במכתבם של שאול פנחס רבינוביץ' (שפ"ר) והרב יצחק ניסנבוים, מא' בתמוז תרנ"ח, ליצחק ליב גולדברג מווילנה (ישראל שפירא (עורך), אגרות הרב ניסנבוים (תרנ"א-תש"א), ירושלים תשט"ז, אגרת קט, עמ' 101). הכרוז פורסם בהצפירה, ו' בתמוז תרנ"ח (26.6.1898), עמ' 714, ובימים שלאחר מכן גם בהמליץ ובהמגיד. מודעה המבשרת על מכירה של תמונת הרב ש"יצאה לאור בפורמט גדול ע"י נכדו יוסף מאילעווער" נדפסה בהצפירה, י"א באלול תרנ"ח (29.8.1898), וחזרה ופורסמה בעיתונות העברית במהלך השנה העוקבת (תרנ"ח-תרנ"ט, 1898-1899).

4. ראו: הרב יצחק ניסנבוים, עלי חלדי, וורשה תרפ"ט, עמ' 136-137.

עתה אם אתם תשיבו לי התמונות כלן ותשארנה מונחות בביתי, וגם כתבי הגרש"מ ישארו בלתי מודפסים, ואז לבד [מלבד] שהציוניות ברוסיא סובלת ועוד תסבול מזה, הנה מה יאמרו מתנגדינו: גאון אחד היה להציונים שכבדוהו בחייו – ובמותו תיכף שכחוהו, אין קונה תמונתו ואין מדפיס ספריו, ובזה נדחה את יתר הרבנים ממחיצתנו! זה הוא מצב הדברים, ועתה שפטו בעצמכם מה עליכם לעשות, ואנכי לא אדבר עוד בענין זה הנוגע לכם כמו לי.[5]

בפועל דחה הוועד הפועל הציוני את הבקשה, הכתבים לא נדפסו ומרביתם אבדו בפרעות בביאליסטוק בשנת תרס"ו (1906). כך ציין בצער הרב ניסנבוים בזכרונותיו: "בין בה וכה חפצנו לא הושג. כתבי הגרש"מ לא נדפסו והם אבדו אחר כך בעת הפרעות ביהודים בביאליסטוק עד היום הזה",[6] "זכרון זה עדין הוא צובט את לבי".[7]

בשנת תר"פ (1920) חיבר הרב ניסנבוים מסה על הרב מוהליבר. לאחר שציין את גדולתו בתלמוד, הלכה, אסטרונומיה, קבלה והיסטוריה של עם ישראל, הוסיף:

כל ידיעותיו הרחבות והעמוקות האלה השאירו עקבותיהן בספרים שחבר בשפה עברית יפה. בכתביו, שנשארו אחריו, נמצאו יותר ממאתים גליונות של דפוס בתשובות על ארבעה חלקי שו"ע, חדושים כמעט על כל הש"ס ועל "חושן משפט", דרושים כעין אטיקה [אתיקה] תלמודית, דרושים ע"ד החקירה, תשובות בדיני פאה וכלאים הבנוים על חשבונות הנדסיים, תשובה ארוכה וחשובה מאד בדבר "שאלת השמיטה", שסדרתי עפ"י כתביו ועל פיו, גם לוח נצחי, המלמד השתוות הימים למספר בני ישראל ולמספר האזרחים [לוח שנה עברי ארוך טווח, המקביל ללוח שנה לועזי], ועוד.[8] הכתבים האלה, שהיו כבר מסודרים תחת פקוחי לדפוס, ונמצאו ברשותו של נכד המנוח ד"ר מוהליבר, נקרעו ברובם ונשחתו ע"י הפורעים בעת הפרעות האיומות בביאליסטוק בקיץ תרס"ו.

5. שפירא, אגרות הרב ניסנבוים (לעיל, הע' 3), אגרת קיט, עמ' 109.
6. ניסנבוים, עלי חלדי (לעיל, הע' 6), עמ' 137.
7. ניסנבוים, "קטעי זכרונות" (לעיל, הע' 1), עמ' 6. יש לציין כי בשנת תרנ"א, מאימת השלטונות הרוסיים בעקבות חשיפת אגודת "נס ציונה" בישיבת וולוז'ין, שרף הרב מוהליבר – בעצה אחת עם מזכיר תנועת חובבי ציון יהודה ליב אפל – ארכיון גדול של התנועה שהיה ברשותו (ראו: ישראל קלויזנר, תולדות האגודה נס ציונה בוולוז'ין, ירושלים תשי"ד, עמ' כ-כא).
8. השוו לעיל, הע' 1. התשובה בעניין השמיטה נכתבה בשנת תרמ"ח והוהדרה על ידי הרב ניסנבוים בפיקוח הרב מוהליבר בשנת תרנ"ה. ראו: הרב יצחק ניסנבוים, 'שרטוטים לדמותו הרוחנית', הצופה, י"ח בסיוון תרצ"ח (17.6.1938), עמ' 5.

בביבליוטיקה [בספרייה] העשירה, שנשארה אחרי הגרש"ם, היו ספרים רבים בהיסטוריה וקבלה, מלאים הערות חשובות בצדי הגליונות ושוליהם, ביחוד רבו ההערות האלה בספרי הגאון רבי יעקב עמדין במלחמתו נגד הגאון רבי יונתן אייבשיץ זצ"ל, אבל כל הביבליוטיקה הזאת נשרפה בשרפה אחת שפרצה בביאליסטוק. וכה נשארו מכל יצירות רוחו של הגרש"מ רק עלים בודדים וקרועים מתשובותיו וספרים אחרים שלמים בחדושי הש"ס ודרושים, הנמצאים תחת יד נכדו הנזכר, ומאמרים אחדים שהדפיס ב"הלבנון" [...] "המגיד" וב"שיבת ציון". אבל גם "שארית פליטה" זו, אם תראה בזמן מן הזמנים אור הדפוס, תעיד לדורות הבאים, כי היה רבי שמואל מוהליבר אחד הגאונים המובהקים בדורו, דור של מאורות גדולים ומזהירים בשמי היהדות הרוסית, ולא לחנם ירש את כסאות-הרבנות של הגאון רבי יחיאל הלר בסובאלק והגאון בעל "עונג יום-טוב" בביאליסטוק, והרבה מישישי הגאונים היו מעריצים את גודל תורתו.[9]

שרידי הכתבים, שאף נפגעו במהלך מלחמת העולם הראשונה, נשמרו בידי נכדו ד"ר יוסף מוהליבר, שעלה ארצה בשנת תר"פ (1920) והתיישב בירושלים.[10]

פרסום כתביו של הרב מוהליבר

בשנת תרפ"ג (1923), במלאות עשרים וחמש שנה לפטירת הרב, הוציאה הסתדרות המזרחי ספר לזכרו בשם "ספר שמואל", בעריכת הרב יהודה ליב פישמן (מימון).[11] בספר כלולים ליקוטים מתוך כתבי הרב שהיו מצויים בידי נכדו ד"ר יוסף מוהליבר. הנכד עצמו פרסם בספר זה קובץ של "דעותיו והשקפותיו" של סבו, אותן ליקט מן הכתבים שבידו.[12] כן ראה אור בספר זה "קונטרס דברי שמואל: שו"ת וחדושים" הכולל כמה סימנים, אותם ערך לדפוס הרב מימון, מתוך הכתבים הנזכרים. בנוסף פורסמו בספר כמה מכתבים של הרב מוהליבר בההדרת ר' יצחק ריבקינד. מכתבים אלה נשמרו בעזבון הנצי"ב מוולוז'ין, וריבקינד קיבלם מידי בנו הרב מאיר בר-אילן.

9. הרב יצחק ניסנבוים, הדת והתחיה הלאומית: פרקי היסטוריא קצרים, ורשה תר"פ, עמ' 73-74; הנ"ל, "ראשונים לציון", העברי, כ"ב כסלו תרפ"א (3.12.1920), עמ' 7-8.

10. ראו: הרב יהודה ליב מימון, למען ציון לא אחשה: פרקי זכרונות על הציונות, חלק א, ירושלים תשי"ד, עמ' 148.

11. הרב יהודה ליב פישמן [מימון] (עורך), ספר שמואל: זכרון להרב שמואל מוהליבר במלאת עשרים וחמש שנה לפטירתו (י"ט סיון תרנ"ח-י"ט סיון תרפ"ג), ירושלים תרפ"ג.

12. קובץ זה נדפס גם כחוברת בפני עצמה: דעותיו והשקפותיו של רבי שמואל מוהילבר ז"ל: לקוטים מתוך כתביו, ירושלים תרפ"ג; ושוב באייר תשע"ח על ידי "מרכז הרב מוהליבר" שבמזכרת בתיה.

במאמר שכתב הרב ניסנבוים בשנת תרצ"ח (1938), במלאות ארבעים שנה לפטירת הרב מוהליבר, הוא קרא להדפיס את יתרת כתביו של הרב:

> ארבעים שנה עברו מיום פטירתו של רבי שמואל. ואם "עד ארבעין שנין לא קאים אינש אדעתיה דרביה" [עבודה זרה ה, ב] – הנה עתה כבר באה העת לקום על דעת רבנו זה, לתת לב לדעת ועינים לראות ואזנים לשמוע את דעותיו, השקפותיו ודרכיו גם בהבנת התורה וגם בבנין הארץ, ולא נתע עוד ארבעים שנה במדבר העמים שלנו כמו שתעינו עד עתה.
> למטרה זו יש להדפיס את כתבי-היד שנשארו אחריו. רבים מהם נקרעו ונשחתו על-ידי הפורעים בשעת הפרעות בביאליסטוק, בשנת תרס"ו. אולם עוד רבים נשארו והם בירושלים ביד נכדו המחכים לראות אור. יודע אנוכי, כי רבי שמואל רצה לראותם נדפסים. הוא לא הדפיסם בחייו, באשר ההדפסה היתה צריכה לעלות לסכום כזה, שלא היה בידו. ולפנות לעזרת אחרים או ללוות הלוואות ולהפיץ אחר-כך את הספר על-יד הטלתו על אחרים לא אבה. זה היה למורת רוחו, בהפצה כזו ראה עלבון לכבוד התורה. ועל-כן נשארו בכתובים. בין כתבי היד ישנם מלבד ספרי הלכה גם ספרי דרוש ומוסר, בהם דברים יקרי-ערך על התורה ועל האומה, שלא נתיישנו גם היום.[13]

כחצי שנה לאחר מכן, בה' בשבט תרצ"ט, במכתב אל ד"ר יוסף מוהליבר, הוסיף וכתב הרב ניסנבוים: "כפי הנראה יוציא 'מוסד הרב קוק' את שארית הפליטה של כתבי היד שיש תחת ידך מאת זקנך הגרש"מ זצ"ל". הוא הציע לצרף לכתבים אלו דברי תורה של הרב שפורסמו בעבר בבמות שונות, והמליץ לפתוח את הספר בביוגרפיה מקיפה שתתבסס על החומרים שכבר נדפסו בעבר וכן על זיכרונותיו האישיים של ד"ר מוהליבר עצמו. את מכתבו חתם בבקשה לקבל את חוות דעת הנכד על ההצעה, ובשאלה האם יאות לקבל על עצמו את מלאכת ההוצאה לאור.[14]

ד"ר יוסף מוהליבר נפטר ביום ו' באדר א' תש"ג (1943). שנה לאחר מכן, בשנת תש"ד (1944), פרסם הרב מימון, בהוצאת מוסד הרב קוק, ספר ובו כמה עשרות תשובות וחידושים הלכתיים של הרב מוהליבר, ככרך ראשון מכתביו ההלכתיים – "חקרי הלכה ושאלות ותשובות".[15] בהקדמתו ציין הרב מימון כי "הכתבים המתפרסמים

13. ניסנבוים, "שרטוטים לדמותו הרוחנית" (לעיל, הע' 8), עמ' 5.
14. ראו תצלום המכתב בספרייה הלאומית בירושלים, אוסף חן מלך מרחביה, 1812 *4 .ARC.
15. הרב שמואל מוהליבר, חקרי הלכה ושאלות ותשובות מאת ר' שמואל מוהליבר עם הערות "וזאת ליהודה" מאת הרב י"ל פישמן [מימון], חלק ראשון, ירושלים תש"ד (אורח חיים – י"ח סימנים; יורה דעה – י"ט סימנים; חושן משפט – ו' סימנים. סך הכל: רכ"ט עמודים).

בכרך זה לראשונה, ששרדו לפליטה מספריו שבכתב יד שעלו באש בעת הפרעות בביאליסטוק בקיץ תרס"ו, היו גנוזים בכתב-יד בידי נכדו הד"ר יוסף מוהליבר ז"ל שלפני מותו מסרם לנו לשם פרסום".

הוא הוסיף ש"בכת"י [בכתב יד] נשארו עוד חדושים על הש"ס ושו"ת על אה"ע [אבן העזר] כדי כרך שלם, וספר מיוחד בשם 'עטרת יוסף' המכיל חדושים ודרשות לפרשיות השבוע, שאנו מקוים להוציאם לאור בעז"ה. אגרותיו וכתביו הציוניים יופיעו בסדרת הספרים 'כתבי יסוד של הציונות הדתית' של 'מוסד הרב קוק' בצרוף מבוא ותולדה מפורטת". למעשה, בעשרים וחמש השנים הבאות יצאו רק פרסומים בודדים מן הכתבים הללו.[16]

בשנת תש"מ (1980) הוציא מוסד הרב קוק את הספר: "שו"ת מהר"ש מוהליבר" שכלל את הכרך ההלכתי הראשון משנת תש"ד, יחד עם תשובות רבות נוספות מכתבי היד הנזכרים שהיו ברשות מוסד הרב קוק, המאגדים כפי הנראה את רוב ככול החומר ההלכתי שהיה ברשותם. שמו של עורך קובץ התשובות לא צוין אולם ניתן להעריך שהוא הרב שילה רפאל.[17]

מאז, חרף הצהרת מוסד הרב קוק על התוכנית להוצאת שאר כתביו של הרב מוהליבר ובהם ספר נעוריו "עטרת יוסף" וקובץ "אגרותיו וכתביו הציוניים", כמדומה שלא יצא דבר וחצי דבר מן הכתבים שהיו ברשות מוסד הרב קוק. יתר על כן מהנהלת

16. בשנת תשי"ח (1958) פרסם הרב מימון דרשה של הרב מוהליבר ("רעיוני קודש לחג השבועות", סיני מג (תשי"ח), עמ' קצא-קצד). הוא הדפיס אותה שוב שנה אחר כך ובפרסום זה ציין: "כאמור היה ר' שמואל אחד מגאוני הדור ומלבד הרבה כתבים שהשאיר בהלכה, נמצא בספרייתי כרך אחד מכתביו בדברי אגדה והנני להעתיק כאן מאמר אגדי אחד מתוך כתביו, לכבוד חג השבועות, שנכתב בהולובוקי" (הרב יהודה ליב מימון, מדי חודש בחדשו: פרקי זכרונות לחדשי ישראל, מחזור חמישי, ירושלים תשי"ט, עמ' 44).

לאחר פטירת הרב מימון (בשנת תשכ"ב, 1962) נדפס מאמר למדני של הרב מוהליבר בקובץ שערך נכדו של הרב מימון, הרב שילה רפאל, "מתוך כת"י הנמצא בספריית יהודה שע"י מוסד הרב קוק" ('ברכת שהחיינו בלולב" (חג הסוכות תרנ"א), בית התלמוד, ספר ח: עניני סוכה ושביעית שנתלבנו בכולל אברכים בית התלמוד – נוה יהושע, ירושלים תשל"ד, עמ' קכח-קלב).

כמה שנים אחר כך הדפיס ד"ר יצחק רפאל, חתנו של הרב מימון, הספד של הרב מוהליבר על רבי חיים הלברשטאם הרבי מצאנז, שנפטר בשנת תרל"ו. רפאל ציין שם כי "בין כתב-היד הנמצאים ב'ספריית יהודה' (מאוספו של הרב י. ל. הכהן מימון) נמצא גם קובץ מדרשותיו המצויינות. מתוכו לקוחים גם דברי-הספד אלה". עוד הוסיף כי בכתב היד נמצא גם הספד על רבי אברהם לנדא, האדמו"ר מטשכנוב, שנפטר בתרל"ה, ומהספד זה נשאר חלק בלבד, אותו לא הדפיס ("דברי הספד של הגאון רבי שמואל מוהליבר על האדמו"ר רבי חיים מסאנדז", סיני פ (תשל"ז), עמ' קצג-ר).

17. הרב שמואל מוהליבר, שו"ת מהר"ש מוהליבר: שאלות ותשובות וחקרי הלכה, בצירוף מבוא והערות מאת הרב יהודה לייב הכהן מימון, מוסד הרב קוק תש"מ (אורח חיים – כ"ה סימנים; יורה דעה – כ"ו סימנים; אבן העזר – ל"ח סימנים, חושן משפט – ט' סימנים, חידושים בש"ס ורמב"ם – י"א סימנים. סך הכל: שפ"ג עמודים).

מוסד הרב קוק נמסר לנו לאחרונה כי הם אינם מצליחים לאתר כלל את כתבי היד של הרב מוהליבר שהיו ברשותם. כך אבד אוצר בלום.[18]

ביוזמת ר' אחיעזר ארקין – מייסד מדרשת 'ציוני דרך' ומוזיאון הרב מוהליבר במזכרת בתיה, המקדיש שנים רבות להפצת תורתו ופועלו של הרב – נדפסה בשנת תשפ"ב (2022) מהדורה מחודשת של "שו"ת מהר"ש מוהליבר" בהוצאת מוסד הרב קוק ובשיתוף "מרכז הרב מוהליבר" במזכרת בתיה, הכוללת 'פתח דבר' מיוחד למהדורה זו.

בנוסף, בשנת תשפ"ד (2023), לכבוד שנת המאתיים שנה להולדת הרב, ראה אור ביוזמת ר' אחיעזר ארקין הספר "ברית האהבה והשלום". ספר זה מאגד את שרידי כתביו ההגותיים של הרב ופורש מבחר ממאמריו, נאומיו ואיגרותיו בתחומי החינוך וההשכלה, יישוב הארץ והציונות והמחשבה היהודית.[19] כן עתידה לצאת בקרוב בע"ה בידי "מרכז הרב מוהליבר" ומוסד הרב קוק, מהדורה מחודשת ומורחבת של "ספר שמואל".

חרף אובדן רבים מכתבי הרב במשך השנים – מחד, ופרסום חלקים נרחבים משרידיהם – מאידך, נותרו כתבים נוספים בכתבי יד ובדפוס שטרם ראו אור באופן מסודר. כרך "אגרות מהר"ש מוהליבר", בהוצאת מכון הר ברכה, נועד להשלים את החסר בתחום התכתבויותיו של הרב לאורך שנות חייו, וכן לאגד כתבים הלכתיים ורעיוניים שלא נכללו בחיבורים הקודמים. יהי רצון שחפץ ה' בידינו יצליח ונזכה לברר מקחו של צדיק.

מעט על קורות חייו של הרב מוהליבר

בהיבט הכרונולוגי-גיאוגרפי, חייו של הרב שמואל מוהליבר נפרסים על פני חמש תקופות וקהילות:

הלובוקה – ראשית חייו (תקפ"ד-תר"ח, 1824-1848) ורבנותו הראשונה (תר"ח-תרי"ד, 1848-1854). הרב נולד למשפחת רבנים שהתפרנסו מעמל כפיהם. למד תורה מאביו

18. מעט על קורות כתבי היד הרבים של אישים שונים שאבדו במוסד הרב קוק במשך השנים, ראו בתחקירו של אליהו גלילי, "מוסד הולך ונעלם", שביעי, 331, ט"ו כסלו תשע"ט.

19. הרב שמואל מוהליבר, ברית האהבה והשלום: כתבים על ציונות, חינוך, מחשבה ומעשה, בעריכת אברהם מוניץ עם מבוא מאת אחיעזר ארקין, ירושלים תשפ"ד.

ומרב הקהילה, ותקופה קצרה בישיבת וולוז'ין. עסק במסחר כחמש שנים עד שעסקיו התמוטטו, וקיבל על עצמו בגיל 24 את רבנות עיר הולדתו הלובוקה.

רבנות שאקי (תרי"ד-תר"ך, 1854-1860). מעטים הפרטים על תקופה זו. ממעט התכתבויות הלכתיות בשש שנים אלה, עולה התנהלות רבנית "קלאסית" של הנהגת הקהילה ופסיקת הלכה בנושאי השגרה.

רבנות סובאלק (תר"ך-תרכ"ח, 1860-1868). סובאלק היא עיר מחוז וקהילתה הייתה מבוססת ומנתה אלפי נפשות. בתקופה זו התבסס מעמדו של הרב כפוסק וכמנהיג, הבא במגע עם גדולי תורה בנושאים ציבוריים ופרטיים כאחד. הרב הקים ישיבה בעיר, עודד לימודי חול במוסדות החינוך בעירו, תיקן תקנות והחל להעניק הסכמות.

רבנות ראדום (תרכ"ח-תרמ"ג, 1868-1883). בשל נסיבות כלכליות עקר הרב מסובלאק ושימש כרב בראדום, עיר חשובה שבה התגוררו אלפי יהודים. בתקופה זו התבלט הרב כפוסק חשוב ומראשי המדברים בהלכה ובהנהגת הציבור. פרסם מאמרים חשובים בנושא שילוב התורה וההשכלה. כדי להיות עצמאי רכש הרב אחוזה חקלאית. בתרמ"א, עם תחילת הפרעות ברוסיה ("סופות בנגב"), החל הרב לעסוק בפעילותו הציונית.

רבנות ביאליסטוק (תרמ"ג-תרנ"ח, 1883-1898). עיר מסחר גדולה וחשובה שנהנתה מהמהפכה התעשייתית, בה התגוררו עשרות אלפי יהודים. לצד כהונתו כרב עיר גדולה וכאחד מפוסקי ההלכה ומנהיגי יהדות מזרח אירופה, השקיע הרב בתקופה זו את כל אונו למען מצוות ישוב ארץ ישראל כאחד מראשי תנועת חובבי ציון, מיום היווסדה ועד לפטירתו. הרב גייס כספים ותמיכה ציבורית, ייסד את "המזרחי" הראשון, ועוד ועוד.

תקופת הלובוקה[20]

כפתיח למפעל קיבוץ אגרותיו וכתביו הנוספים של הרב מוהליבר, נתייחס להלן לשלוש נקודות מתקופת הלובוקה – התקופה המוקדמת והפחות ידועה בחייו – ולשרידים הספרותיים שנותרו ממנה או המאזכרים אותה: תאריך לידת הרב, עיסוקיו בשחר חייו, וגלגולו של חידוש תורני המיוחס לו בתקופה זו.

פרטים אלו התחדשו והתבררו במהלך המחקר המקיף שנערך לקראת הוצאת ספר האיגרות. בעז"ה, במבוא לספר יפורטו בהרחבה קורות חייו ופועלו התורני, החינוכי והציבורי.

20. Głębokie / Hlybokaye (גלוּבּוֹקי/הְלִיבוֹקָיֶה) שברוסיה הלבנה. בכתיב עברי ויידישאי נכתב שמה בשלל וריאציות: הלובוקה, האלובאקי, האלובאקא, האלובאקע, גלובוקי, גלובאק, גלובאקי.

תאריך הלידה של הרב מוהליבר

התיעוד המוקדם ביותר לפרטים אודות ילדותו של הרב מצוי, ככל הנראה, ברשימה ביוגרפית שראתה אור לרגל יום הולדתו השבעים, בחודש ניסן תרנ"ד (1894).[21] חגיגות יום ההולדת, ובכללן התרומות שהוקדשו לפועלי 'גן שמואל' הסמוכה לחדרה, זכו לסיקור נרחב בעיתונות התקופה.[22]

ברשימה זו צוין שמשפחתו של הרב הייתה מיוחסת, וכללה על פי מסורת המשפחה עשרים ושניים דורות של גדולי תורה. אבי אביו ר' יוסף האריזאקער (מן העיירה הורודק-דיויד, ברוסיה הלבנה), תלמיד חכם גדול שהתפרנס ממסחר, למד אצל ר' חיים מוולוז'ין עוד קודם להקמת הישיבה שם. אביו הרב יהודה ליב, גדול בתורה ובקי בחשבון, ברח כאביו מהרבנות וקיבל על עצמו משרת רבנות רק באחרית ימיו בשאלאק (סלקאס), עיירה הסמוכה לדווינסק.

עוד צוין שם כי הרב מוהליבר נולד בעיירה הלובוקה בכ"ז בניסן תקפ"ד. תאריך לידה זה הזכיר הרב עצמו באותה תקופה,[23] ומאז הוא נזכר בקביעות בתיאורים הביוגרפיים אודותיו. תאריך זה הופיע גם על לוח המצבה השמאלי באוהל קברו של הרב בביאליסטוק. הכיתוב תועד ב"פנקס ביאליסטאק", בעריכת אברהם שמואל הרשברג בשנים תרצ"ה-תרצ"ו (1935-1936).[24] ניתן להבחין בו אף בתצלום האוהל משנת תרפ"ט (1929), המצוי בספרייה הלאומית בירושלים.[25]

21. 'איש יהודי ספרא' (משה מרדכי פראס), "רבינו שמואל מוהליבר", אחיאסף: לוח-עם ... לשנת תרנ"ה, ורשה תרנ"ד, עמ' 243-257. פראס היה עיתונאי וחובב ציון, תושב ורשה, ממעריצי הרב. ראו סקירתו את הלוויית הרב בהצפירה, כ"ה בסיוון תרנ"ח (15.6.1898), עמ' 669-670.

22. ראו למשל כתבה "חג השבעים" בהצפירה, כ"ה בניסן תרנ"ד (1.5.1894), לפיה הרב מוהליבר יחוג את יום הולדתו השבעים "ביום ה' לשבוע זה (יום כ"ז ניסן)". בלקסיקון ביוגרפי שנערך לדפוס בקיץ תרנ"ד, צוין בערך על הרב מוהליבר כי נולד "ביום כ"ז ניסן תקפ"ד", וכי "ביום כ"ז ניסן שנה זו מלאו לו שבעים שנה, וכל גדולי ישראל חכמיו ונדיביו לקחו חלק ביום החג הזה, ומעשי צדקה שונים נתיסדו בערים רבות למזכרת היום הזה" (בן ציון אייזנשטאט, דור רבניו וסופריו, ורשה תרנ"ה, עמ' 37).

23. במכתב פומבי לחובבי ציון מכ"א באייר תרנ"ד, ציין הרב: "למרות חפצי לבלי חוג את חג יובלי, נאלצתי למלאות בקשת מיודעי אשר ידעו כי ביום כ"ז בניסן ימלאו לי בחסד ד' שבעים שנה". (אצ"מ A24\616. המכתב נכתב בידי מזכירו, הרב יצחק ניסנבוים, ונושא את חתימת ידו של הרב). הרב הסביר במכתבו כי נעתר לבקשה רק לאחר ששוכנע בתועלת הציבורית שתצמח מהחגיגות לקידום יישוב הארץ.

24. אברהם שמואל הערשבערג (עורך), פנקס ביאליסטאק: גרונט מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון די יידן אין ביאליסטאק ביז נאך דער ערשטער וועלט מלחמה [חומרי יסוד לתולדות היהודים בביאליסטוק עד לאחר מלחמת העולם הראשונה], כרך א, ניו יורק תש"ט, עמ' 176. בהעתקה שעשה הרשברג יש כמה אותיות שלא דייק בהן, כמו הוספת אותיות אהו"י, וכמו גם טעות כתיב בהקדמה לשם אביו של הרב: בהר"ח במקום בהרה"ג. וכאן הובא מתוקן.

25. האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית, 4775 *8 TM.

לוח א	לוח ב
פ״נ רבנו שמואל מוהיליבר זצ״ל הגאון אב״ד דקהלת ביאליסטאק אחד המיוחד בגאוני דורו, צדיקיו וקדושיו, מחולל תנועת חבת ציון בכל תפוצות הגולה וממיסדי הישוב החדש של בני ישראל בארץ ישראל נשמתו צרורה בצרור החיים הנצחיים של עמו תורתו וארצו	פ״נ רבנו שמואל מוהיליבר בהרה״ג ר׳ יהודה ליב זצ״ל שמש ברבנות חמישים שנה בקהלות הלובוקי שאקי סובאלק, ראדום וביאליסטאק משנת תרמ״ג נולד בהלובוקי פלך ווילנא כ״ז ניסן תקפ״ד נסתלק בביאליסטאק י״ט סיון תרנ״ח

אולם מתברר כי קדמה למצבות המוכרות מצבה שלא זכתה לאזכור במקורות המאוחרים. מידע זה עולה מתיעוד שנערך בשנת 1910 (תר״ע), עבור ״המחלקה לענייני דת של העדות הזרות״ במשרד הפנים הרוסי, במסגרת פרויקט להעתקת כתובות נבחרות מבתי כנסת ומצבות ברחבי האימפריה.[26] בין היתר תועדו שתי מצבות מבית העלמין החדש בביאליסטוק, ובהן מצבת הרב מוהליבר, שנוסחה הועתק בעברית ובתרגום לרוסית, כדלהלן:

26. העתקי כתובות ממצבות ובתי כנסת יהודיים מערים שונות באימפריה הרוסית שנשלחו ל״מחלקה לענייני דת של העדות הזרות״ במשרד הפנים, 1910, הספרייה הלאומית בירושלים HM2-7920.18. סימול מקורי: הארכיון ההיסטורי הממלכתי הרוסי (RGIA), סנט פטרבורג, 1142-10-821.

אדמו"ר[27]
רבן של כל בני הגולה, גאון התורה,
וענק הרוח, הצדיק רב העליליה,
שעמד בראש עניני עמו, וקולו הלך
בכל תפוצות ישראל, ובנה בנין
עדי עד – הוא הישוב החדש בארצנו הקדושה,
מורנו ורבנו הגאון רבי שמואל זצ"ל
בהרב הגאון רבי יהודה ליב מאהילעווער ז"ל
נולד ביום ש"ק כ"ז ניסן תקפ"ד ושמש
בכתר הרבנות חמשים שנה בק"ק
גלובאקי, שאקי, סובאלק, ראדאם,
ונתקבל לרב אב"ד בק"ק ביאליסטאק באדר א' תרמ"ג
ופה נתבקש בישיבה של מעלה ביום החמשי י"ט סיון תרנ"ח.

היעדרותה של המצבה המוקדמת מהתיעודים המאוחרים נובעת, כפי הנראה, מכך שהייתה מצבה זמנית.[28] עדות לכך עולה ממאמר שפרסם אברהם שמואל הרשברג בעיתון מקומי בביאליסטוק בשנת תרפ"ג (1923), לקראת יום השנה ה-25 לפטירת הרב. במאמרו ביקש הרשברג להפנות את תשומת לב הקהילה לעובדה שעד לאותה עת טרם הוקמה מצבה באוהל הרב. הוא הסביר כי המצבה לא הוקמה בעת בניית האוהל בשל שאיפתם של "חובבי ציון" להביא לשם כך אבן מארץ ישראל, אולם לימים התברר כי האבן הארצישראלית רכה מדי ואינה עמידה בטלטולי הדרך למרחקים ארוכים. עוד הוסיף הרשברג כי יש להפקיד את ניסוח הכיתוב על המצבה בידי מומחים.[29]

כשנתיים לאחר מכן יצא הדבר אל הפועל, כפי שתואר בכתבה שפורסמה באותו **עיתון** (בתרגום מיידיש):

27. שמא יש לשער שהיה רשום גם "פ"נ", ואולי היה מעוטר כמו במצבות החדשות שנקבעו באוהל הרב, בעיטור של מגן דוד וכדומה, ולכן מבלי משים לא הועתקו אותיות אלו.

28. השימוש במצבה זו בניסוח הארכאי "מאהילעווער", בשונה מהניסוח במצבות האחרות "מוהיליבר", מחזק אף הוא את הסברה על אותנטיות המצבה.

29. "צום 25-טן יארצייט פון ר' שמואל מאהילעווער ז"ל" [לקראת יום השנה ה-25 לפטירת ר' שמואל מוהילבר ז"ל], דאס נייע לעבן: ביאליסטאקער טעגלאכע צייטונג [החיים החדשים: העיתון היומי של ביאליסטוק], כ' סיוון תרפ"ה (12.6.1925), עמ' 7.

מרשימה מאוד הייתה אמש חנוכת המצבה החדשה באוהל של הגאון רבי שמואל מאָהילעווער ז"ל. בשעה אחת עשרה לפני הצהריים יצאו המשלחות מטעם הקהילה בחמש עשרה כרכרות, שנסעו ברחובות כתהלוכה יפה. בבית העלמין, ליד האוהל, סביב השולחן עמדה הנשיאות הזמנית, שהורכבה מה'[אדון] רפאל ליפשיץ (יושב ראש) וה"ה [והאדונים הנכבדים] מרדכי פריידקעס ומשה באצן קאווסקי. את המקום מילאו כ-100 איש מחשובי העדה, בראשם הרב [דוד] פאיאנס, הרבינר [הרב מטעם] ד"ר ראָזנמן ואחרים. את הטקס פתח ה' ליפשיץ בנאום קולע מאוד, ובו הצביע על שלוש הפעמים שבהן מופיעה המילה "מצבה" בתורה, וכולן מתאימות בדיוק לנפטרנו הגדול. לאחר שהרב פאיאנס הסיר מן המצבה את הכיסוי השחור, נישאו נאומים נלהבים על ידי ה' דאבקין (מזרחי), הרבינר ד"ר ראזנמן (מטעם העירייה), ר' ברוך אליהו הלפרן (קהילה), ר' וולף העפנר (ציונים), ר' זלמן פארבער (חברה קדישא), ד"ר טארלא (קרן היסוד). לאחר שהחזן פלאטקין אמר הזכרה, נשא הרב פאיאנס דברי סיום. יושב הראש הזכיר שדווקא היום חל יום השנה להרוגי הפוגרום,[30] והציע לנוכחים לבקר בקבר האחים שלהם. כולם הלכו לשם, ר' זלמן פארבער הספיד את הקדושים, ד"ר גוטמאן נשא נאום נרגש, החזן פלאטקין אמר יזכור, ובראש מורכן נפרדו איש מרעהו.[31]

מכל מקום, במצבה המוקדמת של הרב צוין כי הוא: "נולד ביום ש"ק [שבת קודש] כ"ז בניסן". נתון זה, המצביע על כך שלידתו הייתה בשבת, נזכר במקור נוסף: חוברת לנוער שפרסם הרב יהודה ליב פישמן [מימון], מטעם הסתדרות המזרחי, בשנת תרפ"ג (1923).[32] נתון זה לא נמצא ככל הידוע בשום אחת מן הביוגרפיות שאותן הזכיר

30. הכוונה היא לפוגרום בביאליסטוק שהוזכר לעיל, שהתרחש בעיר בכ"א-כ"ג בסיוון תרס"ו (1906), בו נרצחו למעלה מ-80 יהודים.

31. "די מצבה-אויפדעקונג אין אוהל פון ר' שמואל מאהילעווער" [חשיפת המצבה באוהל של ר' שמואל מוהילבר], דאס נייע לעבן: ביאליסטאקער טעגלאכע צייטונג, כ' סיוון תרפ"ה (12.6.1925), עמ' 7. אני מודה לידידי וקרובי עו"ד ר' משה אריאל פוס על ההפניה למקור זה.

32. הרב שמואל מוהליבר: תולדותיו עם תמונתו למלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו (י"ט סיון תרנ"ח-י"ט סיון תרפ"ג), ירושלים תרפ"ג. החוברת ראתה אור בהוצאת "קופת ספר שמואל", על ידי הסתדרות המזרחי, בעילום שמו של מחברה. כחמש עשרה שנים לאחר מכן היא שולבה עם תוספות בציון שם מחברה, בתוך קובץ שיצא לאור בהוצאת מוסד הרב קוק מטעם תנועת בני עקיבא (הרב משה צבי נריה (עורך), רבנו שמואל מוהליבר ז"ל: למלאת ארבעים שנה לפטירתו, תרנ"ח – י"ט סיון – תרצ"ח: לדמותו, תולדותיו מדבריו, ירושלים תרצ"ח). ראו עוד: יצחק ורפל [רפאל], ספרות ציונית-דתית: ביבליוגרפיה, ירושלים תש"ה, עמ' פו; נפתלי בן-מנחם, כתבי הרב י. ל. הכהן פישמן: רשימה ביבליוגראפית, ירושלים תש"ו, עמ' 29.

הרב מימון כבסיס לתיאורים שנקט.[33] מסתבר אפוא שנתון זה נודע לו מן הכיתוב על המצבה הנזכרת, או משיחות שערך במסעותיו באירופה עם מכרי הרב.[34]

לנתון זה יש משמעות מעניינת כיוון שכ"ז בניסן לא חל בשנת תקפ"ד בשבת אלא ביום ראשון. אם אכן נולד הרב בשבת הרי שנולד בכ"ו בניסן ולא בכ"ז בניסן!

באופן מעניין יש אישוש לדבר מדברי הרב מוהליבר עצמו. ב"ספר שמואל" שיצא בשנת תרפ"ג, ציין הרב מימון, כי בין כתביו של הרב מוהליבר נמצא ספר נעוריו "עטרת יוסף" אותו פתח הרב כך:

> ספר עטרת יוסף זכר עולם לאבי זקני המופלג המפורסם י"א [ירא אלוקים] באמת מו"ה יוסף זצ"ל אשר נגוע ויאסף אל עמיו בחורף העבר ארבעה עשר יום לחודש טבת שנת תר"ז בעיר מולדתו דאויד-האראדאק... חוברו מאיתי הצעיר שמואל באאמו"ר הרב המופלג מו"ה יהודה ליב חתן הנגיד המפורסם מו"ה שמואל גרונם נ"י ותהי ההתחלה יום ב' כ"ו ניסן שנת תר"ז, יום מולדתי, זה לי עשרים ושלש שנים פה האליבאקע.[35]

כ"ו בניסן תר"ז אכן חל ביום שני, ולפי עדותו זו נולד אפוא הרב מוהליבר בכ"ו בניסן ולא בכ"ז ניסן. מהו אפוא התאריך הנכון? חידה היא.

רבותיו, לימודיו, פרנסתו וחידושיו בתקופת הלובוקה

בביוגרפיה שנכתבה על הרב במלאות לו שבעים צוין כי מילדותו נודע כעילוי, וכי בהיותו בן שלוש "כבר נראו בו אותות כשרונות נעלים". כבן ארבע ידע עברית, למד "מפורש ושום שכל בתורת משה", והפליא את מכריו בתשובות על שאלות חישוביות מסובכות. בגיל שמונה עשה חיל בלימודי תלמוד אצל אביו ובהגיעו לגיל עשר נודע בשם "העילוי מהלובוקה".[36]

רבותיו בהלובוקה היו אביו הרב יהודה ליב מוהליבר ורב הקהילה הרב יהודה ליב

33. על המקורות ששימשוהו ראו: הרב יהודה ליב פישמן (מימון), "תולדות רבי שמואל", ספר שמואל (לעיל, הע' 11), עמ' ה, הע' 2.

34. בחוברת זו נכלל גם סיפור אודות חלום שחלמה אימו של הרב מוהליבר יומיים לפני היוולדו. בחלומה ראתה אש שאחזה בבית ושלהבת גדולה פרצה לשמים. אביה פתר לה את החלום כמלמד על בן ש"יאיר את עיני עמו בתורתו ובחכמתו", "ותרגע האם, ותהגה בבנה כי לגדולות יולד. וכשנולד – נדמה לה, והנה נתמלא הבית אורה". סיפור זה, שאינו מופיע בביוגרפיות אחרות, אולי שמע הרב מימון באחד ממסעותיו. יש לציין כי הוא בחר לפרסמו רק בחוברת המיועדת לנוער, ולא בביוגרפיות אחרות שכתב על הרב, כפי הנראה בשל אופיו האגדי.

35. הרב יהודה ליב פישמן (מימון), "תולדות רבי שמואל", ספר שמואל (לעיל, הע' 11), עמ' ה-ו.

36. פראס, "רבינו שמואל מוהליבר" (לעיל, הע' 21), עמ' 244-245.

הכהן צערטלעס.[37] בהספד שפרסם הרב ניסנבוים, מזכירו של הרב מוהליבר, בסמוך לפטירת הרב, צוין כי בנוסף ללימודי התלמוד, למד הרב מוהליבר עם אביו את מורה הנבוכים של הרמב"ם ו"ספרי חקירה ופילוסופיה" נוספים. הרב ניסנבוים הדגיש במיוחד כי ספרי הכוזרי וחובות הלבבות היו שגורים על פיו של הרב מוהליבר.[38]

הפרטים על הרב צערטעלס מעטים. בלקסיקון רבנים שיצא בשנת תרנ"ד, צוין כי "הרב הגאון ר' יהודה ליב צערטלעס [...] אב"ד האלובאקא נפטר ערך שנת תרי"א". בנו היה "הרב הג'[און] המפורסם אב"ד בדאלהינאוו". וכפי ששמע המחבר "מתלמידיו [של הרב צערטלעס הם] הגאון האמתי ר' אייזיק חריף והבדל לחיים ארוכים הגאון ר' שמואל מאהליווער".[39]

הרב מוהליבר נישא בגיל חמש עשרה. שלוש שנים היה סמוך על שולחן חותנו, נודע בתקופה זו כבקי בכל התלמוד כמעט בעל פה, ומסר בתקופה זו שיעור בתלמוד ללמדני העיירה; בתום תקופה זו (שנת תר"ב לערך), למד כחצי שנה בישיבת וולוז'ין. עם סיום לימודיו שם, נסמך לרבנות על ידי ראש הישיבה רבי יצחק מוולוז'ין ומשנהו חתנו-אחיינו רבי אליעזר יצחק פריד, ושב להלובוקה.

כאבותיו סירב תחילה הרב מוהליבר להתפרנס מן הרבנות, עסק למחייתו במסחר בפשתן ובבד במשך כחמש שנים, ובמקביל עסק בתורה והתכתב עם רבני הדור בשאלות ותשובות. בנוסף, הרב ניכר בעצמאות הכלכלית במשך כל חייו (גם בתקופת לימודו בישיבת וולוז'ין לא התפרנס ממלגה), נושא בעל משמעות מול גורמים שונים.[40]

37. פראס (שם) ציין כי "משך שנים אחדות למד עמו רבו המובהק הרב ר' ליב צערטעלס", שהועידו לגדולות.

38. ניסנבוים (לעיל, הע' 2), עמ' 289.

39. הרב לוי אובצינסקי, נחלת אבות, וילנה תרנ"ד, עמ' לו. נינו הרב יעקב לנדא, רבה של בני ברק, ציין בזכרונותיו כי אבי אביו, הרב שניאור זלמן לנדא, מחשובי חסידיו של ה"צמח צדק", "היה חתנו של הרב הגאון הגדול ר' ליב הכהן, אב"ד הלובאקא, שנקרא 'ר' לייבל"ה צערטל'ס'" (הרב יעקב לנדא, "עיר מולדתי", אהרן מאירוביץ (עורך), מגילת קורניץ: עיירה בחייה ובמותה, תל-אביב 1956, עמ' 24).

40. הרב ניסנבוים סיפר כי כשעמד הרב שמואל מוהליבר לעזוב את לבוב – אליה הגיע בשנת תרמ"ב בתקופת הפרעות ברוסיה, במטרה להפנות חלק מזרם הפליטים היהודים לארץ ישראל – התקיים מפגש מכונן בינו לבין הלורד מונטגיו וד"ר אשר, נציגי הוועד היהודי בלונדון. כאשר ביקש מונטגיו לממן את הוצאות נסיעתו של הרב, סירב לכך הרב מוהליבר בתוקף ובחריפות, תוך שהוא תמה בפניו: "ומי יחזיר את הוצאותיך שלך?". מונטגיו, שהופתע מעמידתו הגאה והבלתי תלויה של הרב, נותר עומד כמשתומם, הוריד את ראשו וביקש סליחה. ד"ר אשר ציין לאחר מכן כי באותה שעה קידש הגרש"ם את שם הרבנות והרים את כבודה בעיני כל הנציגים המערב-אירופאים שנכחו במקום. על עוצמת הרושם שהותיר המפגש הוסיף הרב ניסנבוים: "ובשנת תרמ"ז, באשר ביקר מונטאגו בערי רוסיה, סר לביאליסטוק ולא רצה להתאכסן בכל בית עשיר או בית מלון שהציעו לפניו, כי אם בבית הגרש"ם. ומבני ההמון בביאליסטוק סיפרו לי עוד כעבור עשר שנים בהשתוממות את הפלא הזה, כי 'קרובו של רוטשילד' לא רצה לסור לבית ראשי העדה בביאליסטוק, אלא רק לבית הרב" (ניסנבוים, הדת והתחיה הלאומית (לעיל, הע' 9), עמ' 99). ליטמן רוזנטל, ממקורביו הצעירים של הרב בביאליסטוק, ציין שהיה עד לביקור של יממה שערך מונטגיו בבית הרב בביאלסיטוק בשנת תרנ"ד, בדרכו מלונדון לפטרבורג, וכי שמע את הנימוק האמור לביקור המיוחד בבית הרב, מפי בנו של מונטגיו בעת שביקר בלונדון בשנת

מכל מקום, בשנת תר"ח (1848), בהיותו כבן עשרים וארבע, מתו הורי אשתו במגפה, עסקיו התערערו ובשל מצבו הכלכלי הסכים לקבל עליו להתמנות כרבה של קהילת הלובוקה.[41]

שרידים מחידושיו וממאמריו מתקופה זו נותרו לפליטה.[42] כאמור חיבור שלם מתקופה זו בשם "עטרת יוסף" נותר בעזבונו של הרב ונמסר לידי מוסד הרב קוק. מעט מזעיר פורסם מחיבור זה,[43] ולמרבה הצער אבדו לפי שעה עקבותיו של החיבור. משא ומתן הלכתי בהלכות נדה, שערך הרב מוהליבר כפוסק צעיר עם רבותיו בישיבת וולוז'ין ובפרט עם הרב אליעזר יצחק פרידּ, יובא להלן בפני עצמו.

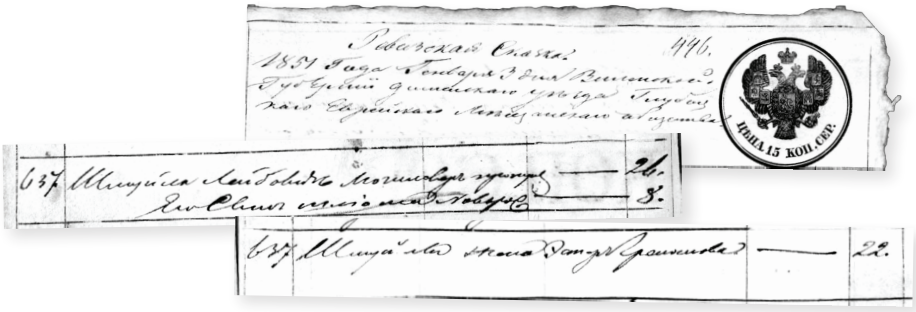

מתוך רישומי אוכלוסין שנערכו עבור הרשויות הרוסיות ב-15 בינואר 1851 (במקור: 3 בינואר 1851, על פי הלוח היוליאני – י"ב בשבט תרי"א), בגלובוקי, מחוז דיסנה, פלך וילנה. ברישומים: שמואל מוהילבר (מוגילבר) בן לייב (ליבוביץ), אשתו אסתר בת גרונם (גרונמובה), בת 22, ובנם שלמה, בן 8 (תיק LVIA/515/15/878, הארכיון ההיסטורי הממלכתי של ליטא).

תרנ"ח ("חד בדרא: ליום הזיכרון הארבעים של הגאון רבי שמואל מוהליבר זצוק"ל", העולם, י"ז בסיוון תרצ"ח (16.6.1938), עמ' 789).

41. משך כהונתו של הרב צערטעלס ברבנות הלובוקה לא ברור דיו. בלקסיקון הרבנים הנזכר (אובצינסקי, נחלת אבות (לעיל, הע' 39) צוין כי הוא נפטר בסביבות תרי"א (1851), אולם נתון זה עומד בסתירה לכאורה לעובדה שהרב מוהליבר החל לכהן בתפקיד כבר בשנת תר"ח (1848). יתר על כן ברשימת 'פרענומעראנטין' [משלמי שכר קדימה לשם הוצאת הספר] משנת תר"ו (1845), לא נזכר הרב צערטלעס ברשימת משלמי השכר מהלובוקה (האלובאקע); בראש הרשימה מופיע "הרב ר' יעקב מ"ץ" (הרב זאב וולף מז'יטל, ספר עמק הלכה: ...חדושי דינים בדרך שאלות ותשובות בחלק אורח חיים ויורה דעה, וילנה תר"ו, דף סז,א). נתון זה עשוי להעיד כי הרב צערטעלס כבר לא כיהן אז בתפקידו ואולי אף נפטר קודם לכן. באותה רשימה מופיע גם "ר' שמואל בריל מאהליווער" – ייתכן שזהו אזכורו הראשון בדפוס של הרב מוהליבר.

42. רוב שרידי חידושיו שנדפסו אינם מתוארכים ועל כן קשה לקבוע את זמן כתיבתם. עם זאת, בתוך חידושיו למסכת גיטין מופיעה ההערה "חג השבועות תרי"ב", המלמדת כי חלק מהם שייכים לתקופה זו (ראו שו"ת מהר"ש מוהליבר, אה"ע, סי' לב, עמ' רמד). בנוסף ראו לעיל, הע' 16, על דרשה רעיונית על חג השבועות מתקופת הלובוקה, אותה פרסם הרב מימון בשנת תשי"ח מקובץ דרשות שהיה שמור אצלו. הדרשה חזרה ונדפסה לאחרונה בספר "ברית האהבה והשלום" (לעיל, הע' 19), עמ' 405–412.

43. בקובץ התשובות של הרב מוהליבר הובא חידוש בנוגע לברכה על שמן זית שמעורבב עם אניגרון. הרב מימון ציין בהערותיו כי העתיק חידוש זה מתוך ספר נעוריו של הרב "עטרת יוסף" (חקרי הלכה (לעיל, הע' 14), אורח חיים, סימן ב (נדפס שוב בשו"ת מהר"ש מוהליבר (לעיל, הע' 17), אורח חיים, סימן ב).

חידושו של 'העילוי מהלובוקה' וגלגוליו

כאמור ציינו הביוגרפים של הרב מוהליבר עוד בחייו ובסמוך לפטירתו כי נודע מגיל צעיר כ'העילוי מהלובוקה'.[44]

בהקשר לכך הביא הרב יהודה ליב מימון חישוב מפולפל הבנוי על כמה מקורות תלמודיים, המבאר את כוונת דברי רש"י בבראשית (מה, כג): "שלח כזאת, כחשבון הזה". על פי חידוש זה השווה רש"י בין שווי המתנה הכספית שניתנה לבנימין (300 מאות כסף), ובין כמות המזון שנשלחה ליעקב (משא 10 חמורים). 300 הכסף שניתנו לבנימין מתפרשים כ-300 דינרים, המהווים 75 סלעים (ארבעה דינרים לסלע). יוסף שלח לאביו עשרה חמורים טעונים מטוב מצרים, כאשר משא חמור הוא 15 סאים (לתך), ובסך הכל 150 סאים של מזון. היחס בין 150 הסאים ל-75 הסלעים מניב בדיוק את השיעור של סאתיים בסלע – התנאי המדויק שנקבע על ידי חכמים להתרת היציאה מארץ ישראל לחוץ לארץ מחמת הרעב. ואם כן יוסף, במתנותיו ליעקב, רמז לאביו כי המצב הגיע לדרגת חומרה המאפשרת את יציאתם מן הארץ מחמת רעב.

הרב מימון ציין כי ידידו רבה של הלובוקה, הרב יוסף הלוי קאץ הי"ד, מסר לו ששמע מפי זקני עירו שהרב מוהליבר אמר חידוש זה בבית המדרש בהלובוקה עוד קודם הגיעו לגיל מצוות. הרב מימון פרסם את הדברים בכמה וכמה במות ובהן ספרו הפופולרי "שרי המאה", כרך חמישי.[45]

חידוש מבריק זה זכה להעתקה בעיתון "המחנה החרדי", שיצא לקראת שבת פרשת ויגש בשנת תשמ"ו. במדור "חריפותם של גדולי ישראל בילדותם" הביא העיתון שני סיפורים של למדנות חריפה שיש בה חישובים מתמטיים הבנויים על עיון במקורות, הנוגעים לפרשת השבוע.[46] המעיין בסיפורים ימצא כי שניהם לקוחים, ללא ציטוט המקור, מ"שרי המאה", חלק חמישי; הסיפור הראשון הוא על דרשה מבריקה שנשא הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק בילדותו, בנוגע למתנה שנתן יוסף לבנימין בסך שלוש-מאות כסף, והסיפור השני הוא הסיפור הנזכר לעיל על הרב מוהליבר בילדותו.

הכותב בגיליון "המחנה החרדי" טרח אמנם לציין ביחס לסיפור הראשון כי "ילד הפלאים" יוסף דב הוא לא אחר מאשר "מי שכעבור שנים מעטות נודע בכל העולם היהודי כגאון התורה, כחריף שבחריפי דורו הלא הוא רבי יוסף דב הלוי סולובייצ'יק

44. ראו לעיל, ליד הע' 36.

45. הרב יהודה ליב מימון, שרי המאה, כרך ה, ירושלים תש"ז, עמ' 130 (כרך זה נדפס לראשונה בתש"ז, והסט המלא בן ששת הכרכים יצא במהדורות רבות החל משנת תשט"ז). הרב מימון חזר על הדברים גם בחיבוריו הבאים: למען ציון לא אחשה, ירושלים תשי"ד, עמ' 142–143; "מדי חודש בחדשו: תמוז", סיני לב (תשי"ד), עמ' רלד–רלה; וכן בספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' יט-כ.

46. המחנה החרדי, ה' בטבת תשמ"ו, עמ' 17.

זצ"ל בעל בית הלוי". אולם ביחס לנשוא הסיפור השני – הרב מוהליבר – נשמטה מן המדור העובדה שהסיפור עוסק ברב מוהליבר, כפי הנראה כחלק מן המדיניות המקובלת בעיתונות מסוג זה, למנוע את חשיפת הציבור החרדי לגדולתם בתורה של רבנים ציונים. הקורא רק למד שמדובר על "הילד שמואל" שכבר מילדותו "נודע לתהלה בכל רחבי ארץ" כ"העילוי מהלובוקה". במטבע דומה הובאו שני הסיפורים שנה אחר כך במוסף העיתון "יתד נאמן", במדור "חשבון".[47]

מכל מקום עולה השאלה לגופו של עניין, האמנם זהו חידוש של "העילוי מהלובוקה" רבינו הרב שמואל מוהליבר? שכן החידוש כבר מופיע בספרו של הרב יוסף חיים אזולאי (החיד"א), "פני דוד", שנדפס בשנת תקנ"ב (1792).[48] החיד"א אף לא ציין זאת כחידוש שלו אלא כפירוש אותו שמע, ואמנם נמצא מקור קדום המציין זאת. בספר "עדות ליוסף" שיצא לאור בשנת תק"א (1741), הביא המחבר, הרב יוסף הלוי איטינגא את הפירוש הנזכר וציין ששמע אותו מאביו הרב אליעזר הלוי איטינגא (נפטר בתשרי ת"ע (1709)). הוא אמנם העיר שהוא אינו יודע אם היה זה חידושו של אביו או שהוא שמעו "מגדול אחד".[49]

בהמשך היו שציטטו את החידוש גם משמו של הרב מרדכי בענט (תקי"ג-תקפ"ט, 1753-1829)[50] או הרב אלעזר משה הורוויץ (תקע"ח-תר"נ, 1817-1890).[51] הרעיון נודע אפוא זה מכבר והיה עובר מפה לאוזן ובספרות הכתובה.

אפשר ממילא שגם הרב מוהליבר קרא או שמע רעיון זה בילדותו, חזר עליו בפני הציבור ונתגלגל הסיפור מכאן; או אולי ידיעותיו החישוביות וגדלותו המפליאה בתורה הביאו ליחס לו חידוש זה; ושמא למרות העובדה שכבר נתפרסם ונדפס, חידוש זה חידש עצמאית גם הרב מוהליבר בצעירותו. אין לדעת. מכל מקום תרם לנו סיפור זה להבנה כיצד מתגלגלים סיפורים בשוגג, וכיצד הם מונגשים מצונזרים במזיד.

47. מוסף יתד נאמן, א' בטבת תשמ"ז, עמ' 5; שם, ח' בטבת תשמ"ז, עמ' 7.
48. החיד"א, פני דוד, ליוורנו תקנ"ב, דף ל"ד ע"ג.
49. הרב יוסף איטינגא, עדות ביוסף, זולצבאך תק"א, פרשת ויגש.
50. ראו: הרב מנחם מנדל קרענגיל, דבש וחלב, קרקוב תרע"א דף לג ע"א; הרב יהודה אסאד, דברי מהרי"א, חלק א, סאבינאב תרצ"א, דף עח ע"א; הרב מרדכי בנעט, דרשות מהר"ם בנעט, ירושלים תשס"ה, עמ' רפה.
51. הרב אברהם ביק, ספר יסוד אוהל מועד, פרשבורג תרל"ו, דף מה ע"א.

נספח:

אגרתו של הרב שמואל מוהליבר אל רבו הרב אליעזר יצחק פריד מוולוזי'ן בענייני נדה ומגילה

מכתבו של הרב מוהליבר לרבותיו בוולוז'ין

במכתב ששלח הרב שמואל פריד, מרבני וילנה, אל קרובו הרב מאיר ברלין (בר-אילן), ב"מעלי יומא דריש שתא תרצ"ה", כ"ט באלול תרצ"ד, עדכן הכותב כי בהתאם לבקשת האחרון, שלח באותו יום "כתבי יד של הגאונים ראשי משפחתנו זצלל"ה להספרי'[ה] על יד האוניברסיטה בירושלים עיה"ק [עיר הקודש]".

בין הכתבים נכללו בעיקר כתבי יד של ר' חיים מוולוז'ין, וכן ציין הרב פריד: "מצאתי לנכון לצרף תשובות-כתבי יד של הגאון ר' שמואל מאהליווער ז"ל, אשר הריץ בשאלה לאבי זקני הגאון ר' אליעזר יצחק זצ"ל".[52] כתב היד קוטלג ונשמר באוסף שבדרון שבספרייה הלאומית בירושלים.[53] בשולי כתב היד נוסף רישום בעפרון. "שבט תרצ"ד[54] מתנת הרב שמואל פריד וילנה, ע"י בנו שאול, תל אביב".[55]

מכתבו של הרב מוהליבר נשלח אל הרב יצחק (ר' איצל'ה) ראש ישיבת וולוז'ין ולמשנהו בראשות הישיבה, אחיינו וחתנו, הרב אליעזר יצחק פריד. המכתב שוגר באמצעות

52. ראו תצלום העמוד הראשון והעיקרי של המכתב בקטלוג בית המכירות "יודאיקה ירושלים" – תמוז תשע"ג, פריט 120.

53. ידיעות בית-הספרים (טבת-אדר תרצ"ז). בתיאור יבול שנת 1936 צוין כי בין היתר נכנסה לאחרונה לאוסף שבדרון תרומתו של הרב שמואל פריד מווילנה (באמצעות בנו מר שאול פריד מתל אביב), ובכלל זאת: "גם מכתב מר' שמואל מוהליבר לר' [צ"ל: יצחק בן ר'] חיים מוולוז'ין (קרית ספר: רבעון לביבליוגרפיה, יד,א, ניסן תרצ"ז). המסמך שמור בספרייה הלאומית בירושלים, אוסף אברהם שבדרון – אוטוגרפים, Schwad 01 13 63.

54. ככל הנראה צ"ל תרצ"ה.

55. בסוף המשפט נראה שחתום א"ש, דהיינו אברהם שבדרון. מעניין לציין כי הרב משה צבי נריה העתיק כמה משפטים מן המכתב – את הכיתוב החיצוני, את פתיחת המכתב, חתימתו ומשפט קצר מתוכו – כשהוא מציין: "על מידת ההערצה בה התייחס הגרש"מ בצעירותו אל רבו ר' יצ'לי וכן אל חתן רבו הגאון הצעיר ר' אליעזר יצחק פריד ז"ל, יעיד המכתב הבא שנשלח על ידו מהלובוקי לוולאזין (המכתב נמצא תחת ידו של הרה"צ [הרב הצדיק] ר' אריה לוין שליט"א איש ירושלים)" (הרב משה צבי נריה, פרקי ולוז'ין, כפר הרואה תשכ"ד, עמ' 47-48).

כאמור המכתב הופקד על ידי משפחת פריד בספרייה הלאומית ומצוי שם מאז, לפיכך נראה כי ההפניה לאוספו של הרב אריה לוין כמקור למסמך – שגויה. בספרו התייחס הרב נריה גם לכתבי יד שמצא באוסף שבדרון (שם, עמ' 9, 17), וייתכן כי ראה את כתב היד שם ולא אצל הרב לוין (שגם מאוספו הביא בספרו, ראו שם עמ' 30-31 הע' 11א).

שליח מהלובוקה לוולוז'ין (מרחק של כ-175 ק"מ). הוא אינו מתוארך, אך פרטיו מעידים כי נכתב טרם מינויו של הרב מוהליבר לרב הקהילה בשנת תר"ח (1848), שכן הוא מציין כי נדרש להכריע בסוגיה הלכתית "כי זה איזה שבועות שנסע הרב המורה שלנו מעירינו ובא כל העם לדרוש ממני דבר ה' זו הלכה".[56]

תוכנו העיקרי של המכתב עוסק בשאלה מעשית בהלכות נידה כדלהלן:

> אשה אחת שכבר פסקה מלהיות אורח כנשים, אירע לה ג"פ [ג' פעמים] שמצאה בבוקר על עד של בעלה שקנח בו א"ת [אחר תשמיש] מלוכלך בדם, רק שהעד לא היה בדוק מקודם, ואעפ"כ היה הכתם טמא שהיה בו כשיעור טומאה, והנה האשה אומרת שמרגשת כאב בשעת התשמיש. ועתה יורוני רבותיי אם האשה הזאת צריכה בדיקה, או אפשר יהיה איזה אופן להתירה בלא בדיקה.

הרב מוהליבר לא הסתפק בהצגת השאלה, אלא פירט בפני רבותיו את צדדיה ודן בהם:

א. האם אשה שראתה דם שלא בזמן וסתה יכולה לתלות במכה גם כאשר איננה יודעת שמכה זו מוציאה דם.
ב. אף אם כן, האם הרגשת כאב דינה כמכה.
ג. והאם יש לצרף לקולא את העובדה שבמקרה זה מדובר בעד שאינו בדוק.

את הדיון ההלכתי בעניין ערך כדלהלן:

א. שיטת הרמ"א היא לתלות במכה בזמן שאינו וסתה של אשה, אף אם לא ידוע שהמכה מוציאה דם, ואף שיש שהקשו על שיטת הרמ"א מלשון הגמרא במסכת נדה (סו, א), דקדוק בסוגיית זו והשוואתה עם הסוגיה שם (טז, א) תומך בשיטת הרמ"א.
ב. רבו אמנם החולקים על דעת שו"ת שבות יעקב המיקל להחשיב כאב כמכה (שו"ת אמונת שמואל, שו"ת חכם צבי, שו"ת נודע ביהודה), אולם יתכן שבמקרה זה יש לסמוך עליה, בפרט במצב הנתון, שהעד לא היה בדוק.

56. גם העובדה שחתם את שמו במילים "חתן ר' שמואל גרונם בהאלובאקי", ללא ציון חותנו בברכת המתים, מחזקת את ההנחה שהמכתב נכתב טרם פטירת חותנו בשנת תר"ח (1848) – רק לאחריה קיבל על עצמו את עול הרבנות בעיירה.

בשל הסמיכות לפורים, צירף הרב מוהליבר למכתבו גם שאלה למדנית הנוגעת להבנת דברי הרמב״ם בהלכות מגילה, ביחס לקריאת אנשי הכפרים, וביקש את תשובת רבותיו גם לקושי שהעלה בנושא זה.

תשובת הרב אליעזר יצחק פריד

עיון בקובץ התשובות של הרב אליעזר יצחק פריד, שנדפסו בספר ״חוט המשולש״, מעלה כי מופיעה בו תשובה למכתב זה.[57] התשובה נפתחת במילים: ״ידידי מכתבו הגיעני ע״י הציר מוכ״ז [מוסר כתב זה]״, ואף ששמו של השואל אינו נזכר בה מפורשות ניכר בבירור מתוכנה כי היא ניתנה כמענה לשאלתו של הרב מוהליבר. הרב פריד ציטט כמעט מילה במילה את לשון השאלה בענייני נידה, והוסיף כי תשובתו התעכבה כיוון ש״ביני ובין קרבו ימי דפוריא, לאו יומא דשמעתתא נינהו לירד לעומקה של הלכה״. מסיבה זו, ככל הנראה לא התייחס בתשובתו לשאלת הרב מוהליבר בענייני מגילה, שממילא הייתה למדנית בלבד ולא למעשה.

בתשובתו תמך הרב פריד בפסיקה כשיטת הרמ״א לעניין תליה במכה גם כשאין ידוע שהיא מוציאה דם, כשהוא מציין: ״והן ידידי האריך למעניתו לישב דעת הרמ״א ז״ל (בשו״ע יו״ד סי׳ קפ״ז סעיף ה׳) מהחולקים ומקשים עליו מלישנא דהש״ס. והנה יפה מתקבל פירוש ידידי בהסוגיא וכן משמע מדברי הסמ״ג שמפרש כעין זה.[58] אמנם אך למותר הוא כי כבר קיימו האחרונים ז״ל דברי הרמ״א ז״ל להלכה״.

אלא שכאמור השאלה העיקרית הייתה האם ניתן לתלות אף בכאב. בעניין זה האריך הרב פריד להוכיח כי ניתן עקרונית להקל בכך במקרה של מי שמוגדרת כמסולקת דמים, מתוך עיון בדברי הראשונים ודקדוק הדברים בסוגיות הגמרא.[59]

לצורך כך הוא חזר ודן בסוגיית תלייה במכה. הוא הביא את מחלוקת הראשונים האם נדרשת ידיעה שדם יוצא מן המכה או לאו (שיטות הרשב״א, ספר התרומה וספר המרדכי), כשהוא מתמקד בבירור הדברים מתוך עיון בתלמוד עצמו.

---

57. שו״ת חוט המשולש, וילנא תרמ״ב, חלק ג סי׳ כו. ספר השו״ת כולל את תשובותיהם של שלושה מראשי ישיבת וולוז׳ין: רבי חיים מוולוז׳ין (חלק א), חתנו רבי הלל פריד (חלק ב), ובנו של רבי הלל – רבי אליעזר יצחק פריד (חלק ג).

58. יש לציין שמדברי הסמ״ג (לא תעשה, קיא) עולה אדרבה להיפך: ״ונאמנת אשה לומר מכה יש לה באותו מקום שממנה יוצאה דם, פי׳ לטהרה שלא בשעת וסתה.״ דהיינו שהעמיד לשון חלק זה בברייתא דווקא שלא בשעת וסתה של האשה, ושמא יש כאן טעות סופר, וצריך להיות: ״וכן משמע מדברי הס״ט שמפרש כעין זה״, והיינו מה שכתב בספר סדרי טהרה, סי׳ קפז ס״ק ט, שמדבריו בסימן זה הביא הרב פריד במקומות נוספים בתשובתו.

59. ״והנה אם נבא לכתוב ולסבב כל דברי האחרונים ז״ל בתשובתם ובפסקם אין אנו מספיקין. ע״כ נראה בעז״ה אך ללקט אמרים מרבותינו הראשונים ז״ל ומקורם בש״ס. אולי יעזרני ה׳ להוציא דבר מה הנוגע למעשה בנ״ד. והנותן לאדם דעת ית״ש יחננו בינה והשכל לכוין לאמיתה של הלכה, בא״י למדני חקיך וזה החלי בעזה״ת״.

הוא התמקד בניתוח הסוגייה בריש פרק התינוקת (נדה סד, ב – סה, ב), בנוגע לתלייה בדם בתולים.[60] מסקנתו מן הסוגייה הייתה שבמצב שיש ספק אם המכה מוציאה דם, יש להקל בכך במי שטרם הגיע זמנה לראות דם וסת, ו"א"כ זכינו לדין בנ"ד [בנידון דידן] שכבר פסקה מלראות דמדמה לה הש"ס בכ"מ [בכמה מקומות], כמו לא הגיע זמנה לענין דיה שעתה ועוד לענין כמה דברים. א"כ אף בספק מכה ודאי דיש לנו לתלות, וכאב ודאי דלא גרע מספק מכה". הוא חיזק מסקנה זו בדברי הבית יוסף והרמ"א בסי' קפ"ז, ויישב אגב כך קושייה שהעלה בנושא זה החכם צבי על שיטת הסוברים שאין צורך לדעת שהמכה מוציאה דם, מכח סוגייה אחרת במסכת נדה.[61] את מסקנתו ניסח הרב פריד כך:

> עכ"פ בהא נחתי ובהא סלקי, דבנ"ד שכבר היא מסולקת דמים ודאי דיש לתלות במכה ומותרת היא לבעלה, אך בזה אולי יש להחמיר להצריכה טבילה עכ"פ בכל פעם שתראה.
>
> רק זאת נ"ל שיבדקו אותה נשים בקיאות אולי יראו איזה מכה בחוש. וגם יכולה לבדוק במוך ארוך כמ"ש הגאון בעל ס"ט[62] ואם תמצא דם מן הצד אז תהא טהורה לגמרי. כן נ"ל לפענ"ד ודי הטוב יצילינו משגיאות. [ויעוי' בס"ט דזו הבדיקה אינו אלא לקולא ולא לחומרא] והי' זה שלום וברכה מאדה"ש [=מאדון השלום].

תשובה נוספת של הרב פריד

יש לציין כי בסימן העוקב בשו"ת "חוט המשולש" (ג, סי' כז) מופיעה תשובה נוספת מאת הרב פריד באותו עניין, אותה פתח הרב פריד כך:

---

60. "והנה עיינתי ברוב דברי האחרונים ז"ל בתשובותיהם המצויים אצלי ולא מצאתי שום אחד לחקור דבר זה מן הש"ס כ"א בדברי רבותינו הראשונים וביחוד בדברי הרשב"א ז"ל. רק הגאון בעל ח"צ [חכם צבי] בנה יסודתו על מתני' דפרק הרואה כתם שהבאתי לעיל, והגאון בעל נוב"י [נודע ביהודה] יצא לחלק מצד הסברא בענין ספק השקול, ויעויין בשו"ת ברית אברהם שחלק על סברתו. והנה איהו בדידהו ואנן בדידן. בעז"ה נ"ל לערות מקורא דהך פלוגתא אם בעינן שתהא מכה המוציאה דם בודאי ממתני' דריש פ' התינוקת [כאשר חזינן דהך סוגיא כולה דרואה מחמת תשמיש בתוספתא אהך דמתני' אתנייא]".

61. "ולפי מה שכתבתי בעז"ה דכל יסוד ענין דתולה במכתה נובע מהך מתני' דריש פ' התינוקת במכת בתולים, יתורץ שפיר מה שהקשה הגאון בעל ח"צ [שו"ת חכם צבי, סי' מו] על שיטת האומרים דלא בעינן כלל שנדע שמכתה מוציאה דם מהך מתני' דפ' הרואה [נדה נח, ב] כ' במעשה שבא לפני ר"ע דבעינן אף בכתם שתהי' יכולה להתגלע ולהוציא דם, ואעפי"כ היו תלמידיו מסתכלים בו משמע דברואה ממש אף בכה"ג לא תלינן...".

62. סדרי טהרה, סי' קפז ס"ק ז.

ידידי מכתבו היקר ע״י המוכ״ז [המוסר כתב זה] נכון הגיעני עש״ק [ערב שבת קודש] העבר, וְהִנְנִי להודע משלומו הטוב וגם ע״ד השאלה שהודיעני שמאז פסקה לראות מ״ת [מחמת תשמיש]. הודות לד׳ ית״ש דמשמיא אסכימו על ידינו כה לעד יצילנו ה׳ משגיאות ויורנו האמת בתורתו.
וע״ד פלפולא דידי׳ בסוגיין דנדה, אף שזה דרכי מאז לשום יד לפה מלדבר עוד בענין אשר יצא כבר להתירא הן מדידי הן מדאחריני, אמנם עכ״ז [עם כל זה] למען השתעשע בדבריו הנחמדים אכתוב לו על סברתו שיצא לחלק בענין החזקות אשר הוא דבר כללי הנוגע בכמה ענינים.

תשובה זו מעידה על חילופי דברים נוספים שהתקיימו בנושא בינו לבין הרב מוהליבר. מכתבו השני של הרב מוהליבר לא השתמר בידינו, אך מתוך תוכן תשובת הרב פריד ניתן לעמוד על עיקרי הדברים שהפנה אליו הרב מוהליבר, ושעיקרם חידוש הלכתי שרצה לחדש ״דכל חזקה שהוא לברר המעשה הוא עדיף מרובא״, באמצעותו ניסה לבאר כמה וכמה סוגיות בתלמוד ולתרץ קושיות שנתקשו בהן הראשונים. הרב פריד האריך לדחות את הראיות שהביא הרב מוהליבר, אך סיכם את מכתבו כך:

א״ה [אמר הכותב]: ידידי, הרבה יש לדבר בענין חזקה כזו, וגם את כל מה שכתבתי לא באתי ח״ו לסתור דבריו, כי באמת הסברא נכונה וישרה מצד עצמה. אמנם באתי רק כמעורר לו שישמע חכם ויוסיף לקח בעניני חזקות אשר הוא מקצוע גדול כתורה, ולא נייר אחד ולא שתים יכיל את כל החלוקים אשר יש לחלק בין החזקות ולברר אותם בכל מקומות מושבותיהם בכל הש״ס. ואנכי מטרדתי ומחלישות מזגי עתה קשה עלי לירד הרבה בפלפולא ובדבר שאינו נוגע להלכה ולמעשה. אמנם לחביבותא דידיה לגבן תקעתי עצמי קצת לדבר הלכה זו למען לא ישיב פניו ריקם.

מכתבו הראשון של הרב מוהליבר מובא כאן לראשונה בשלמותו מתוך עצם כתב יד קדשו. למכתב נוספו כותרות משנה על ידינו והערות שוליים.

מכתבו של הרב שמואל מוהליבר

לואלאזין

כבוד הדרת קדושת ענוות צניף תפארתינו, נזר דורינו עטרת תפארתינו, הרב הגאון הגדול החסיד המקובל חכם עדיף מנביא כ' קש"ת [כבוד קדושת שם תפארתו] מו"ה יצחק נ"י ר"מ ואב"ד דק' הנ"ל

מהאלובאקי[63]

כבוד ידיד ה' וידיד עמו הרב הגאון הגדול החסיד המקובל חכם עדיף מנביא עטרת תפארת ישראל כבוד מו"ה יצחק נ"י אב"ד ור"מ דואלאזין

וכבוד חתנו ידיד ה' וידידי הרב המפורסם לגאון ולתפארת נודע ביהודא ובישראל גדול שמו סיני ועוקר הרים מו"ה אליעזר יצחק ראש ישיבה נ"י, ולכל המסתופפים בצילם ושואבים ממעייני תורתם. שלום -

בענייני נדה

אדוניי. יען כי זה איזה שבועות שנסע הרב המורה שלנו מעירינו ובא כל העם לדרוש ממני דבר ה' זו הלכה, והנה אתמול נשאלה מאיתי איזה שאלה אשר קטונתי דעת מלהשיבה. ע"כ באתי לשאול מאת הדרת מעכת"ה [מעלת כבוד תורתם הרמה]. נא להשיביני ע"י המוכ"ז בכ"י [המוסר כתב זה, בכתב יד] קדשם. וזה תורף השאלה -

שאלה בעניין אשה שמרגישה כאב בשעת התשמיש ונמצא ג' פעמים עד לא בדוק מלוכלך בדם אחר תשמיש – האם ניתן להתירה ללא בדיקה

אשה אחת שכבר פסקה מלהיות אורח כנשים אירע לה ג"פ [ג' פעמים] שמצאה בבוקר על עד של בעלה שקנח בו א"ת [אחר תשמיש] מלוכלך בדם רק שהעד לא הי' בדוק מקודם, ואעפ"כ הי' הכתם טמא שהי' בו כשיעור טומאה, והנה האשה אומרת שמרגשת כאב בשעת התשמיש. ועתה יורוני רבותיי אם האשה הזאת צריכה בדיקה, או אפשר יהי' איזה אופן להתירה בלא בדיקה.

הרמ"א פסק לתלות במכה בזמן שאינו וסתה אף שאין ידוע אם המכה מוציאה דם, וכדבריו נראה בדקדוק לשון הסוגיות (נידה סו, א; טז, א)

דהא הרמ"א כ'[תב] בסי' קפ"ז, דאם יש לה מכה אף שאין ידוע אם מוציאה דם אעפ"כ תלינן במכה וא"צ [ואינה צריכה] בדיקה.[64] ואף שהרבה פוסקים השיבו מהא דאמרי'

63. עד כאן הניסוח על גב הדף, כמעון.

64. שולחן ערוך, יו"ד סי' קפז, ה.

בנידה דף ס״ו ע״א ונאמנת לומר מכה יש לי באותה מקום שממנה דם יוצא, דמשמע דבעי׳ שנדע שדם יוצא ממכתה, אבל לפעד״נ [לפי עניות דעתי נראה] דלא מיבעיא דלא הוי תיובתא אדרבה סיעתא.

דהנה יש לדקדק שם דברישא אמרי׳ סתם ואם יש לה מכה באותו מקום תולה במכתה ואם יש לה וסת תולה בוסתה והדר קאמר ונאמנת אשה לאמר כו׳[65] שממנה דם יוצא דברי ר׳[בי] רשב״ג אומר דם מכה הבא מן המקור טמא ואמרי׳ מ״ב [מאי בינייהו] אמר עולא מקור מקומו טמא א״ב [איכא בינייהו]. ויש לדקדק דמקודם קאמר סתם דאם יש לה מכה סגי משמע כד׳[עת] הרמ״א דאף דאין ידוע ואח״כ גבי נאמ[נ]ת אשה לאמר קאמר שממנה יוצא משמע דבעי׳ לידע. שוב יש לדקדק מאי פליג רשב״ג ואמר דם מכה הבא מן המקור טמא, דמי קאמר דאינו טמא הא רבי לא איירי רק לענין האשה.

ולכן נלע״ד עפ״י מש״כ התוס׳ לעיל דף ט״ז א׳[66] גבי פלוגתא דר׳[בי] ורשב״ג גבי הרואה דם מכה דטהורה אפי׳ בימי נידתה לד׳[עת] רשב״ג משום דתלינן במכה רק דהדם טמא, וכ׳[תבו] התוס׳ דהיינו דווקא כשיודעת ומרגשת שדם הלז ממכה זאת, דאל״כ [דאם לא כן] לא תלינן במכתה.

ועתה ייתיישב דהך פלוגתא הוי ממש פלוגתא דהתם, והיינו דקאמר מקודם באם יש לה מכה תולה במכתה והוי גם האשה טהורה וא״צ [ואינה צריכה] לטבול, ואיירי בסתם מכה שאינה יודעת שהדם יוצא ממנה או אפשר אינה יודעת כלל שיוצא דם מהמכה כד׳[עת] הרמ״א, והדר קאמר ואם יש לה וסת תולה בוסתה ר״ל [רוצה לומר] אע״ג שיש לה ג״כ [גם כן] מכה אעפ״כ תולה בוסתה כד׳[עת] התוס׳ הנ״ל וצריכה לישב ז״נ [ז׳ נקיים] והדר קאמר שנאמנת אשה לאמר שיודעת שהדם יוצא ממכתה ותלינן במכתה ולא בוסתה, וטהורה האשה והדם וע״ז [ועל זה] פליג רשב״ג וקאמר דמקור מקומו טמא וא״כ הדם טמא לעולם אפי׳ אם הוי דם מכתה. והוי משמע הך פלוגתא כההיא דלעיל ט״ז א׳ אפשר דחדא מכלל חבירתא איתמר, עכ״פ נמצא דליכא קושיא על הרמ״א ושפיר תלינן אפי׳ בסתם מכתה.

אך יש לדון במקרה דנן האם הרגשת כאב דינה כמכה ולהקל עוד מטעם שלא ראתה דם רק נמצא על עד לא בדוק

רק דבנ״ד [דבנדון דידן] מרגשת כאב. הנה בשו״ת אמונת שמואל סי׳ כ״ג, כן בשו״ת ח״צ [חכם צבי] סי׳ ע״ג, כ׳[תבו] דהרגשת כאב לא הוי כמכה. אמנם השבות יעקב

65. מכה יש לי במקור.

66. ד״ה ומר.

כ'[תב] דהרגשת כאב הוי כמכה,[67] ועי' בשו"ת נו"ב [נודע ביהודה] סי' מ"ח.[68] ואפשר דבנ"ד [דבנידון דידן] דלא ראתה דם רק נמצא על עד שאינו בדוק קיל יותר, ויש לסמוך על השב"י [שבות יעקב]. אבל עכ"ז קשה מאוד לסמוך דכל האחרונים הכו על קדקדו. ע"כ נא למחול על מעכת"ה [מעלת כבוד תורתם הרמה] ולהשיביני בכ"י [בכתב יד] קדשם בראיות ברורות מש"ס ופוסקים כדרכם הקדושה איך ומה -

בענייני מגילה – שאלה נוספת לקראת פורים, בעניין קריאת מגילה לאנשי הכפרים

והנה יען דכעת קודם פורים, אשאל מאיתם דבר שנתקשיתי ברמב"ם פ"א מהל' מגילה הל' ו-ז, שכ'[תב] שבני הכפרים שאינן מתקבצים בבתי כנ(י)סיות כו' תיקנו להם שיהיו מקדימין וקורין כו' ותו כ'[תב] שם וכל אילו שמקדימין וקוראין אין קורין אותה אלא בעשרה. וקשה לכאורה דלפ"ז [דלפי זה] דגם בני הכפרים עצמם יכולים לקרות דהא קורין בבתי כנסיות שלהם כמבואר בלח"מ [בלחם משנה] שם[69] א"כ למה מקדימין וקורין. ולא נוכל לומר דאל"כ [דאם לא כן] יצרכו לחפש אחר עשרה זה אינו, דהא כ'[תב] הרמב"ם דשלא בזמנה בעי' עשרה אבל בזמנה לא בעי' וא"כ יקראו בזמנה וביחיד.

אך לכאורה קשה קושיא זאת ג"כ [גם כן] על התוס' ורא"ש ביבמות י"ד א' שכתבו ג"כ דבני הכרכים קורין לעצמן.[70] אבל באמת שם איירי רבא והוא אזיל לשיטתי' במגילה דף יח א' דנקיט לשון הברייתא כדי שיספיקו כו'[71] והיינו תקנתא דכרכים כדי שיהיו פנוים בני הכפרים. אבל הרמב"ם כ'[תב] הטעם משום שמספיקין כמסקנת הגמ' בדף ד' ב' (ובאמת תלוי בפלוגתא אם בד"א [במה דברים אמורים] הוי לחלוק או

67. שו"ת שבות יעקב, א, סי' סח.

68. "בדבר האשה שאינה יכולה לטהר עצמה לבעלה. והנה האשה הזאת קשה מאוד להתיר כי אין כאן מכה ידועה וכמ"ש מעלתו בעצמו ואם נדון אם כאב הוא כמכה נתת תורת כל אחד בידו כי מספרי האחרונים נוכל למצוא כרצוננו זה אוסר וזה מתיר ואין דרכי להעמיד יסוד על דברים כאלו. אמנם אני אומר האשה הזאת תבדוק הבדיקה המבוארת בסימן קצ"א" וכו' (שו"ת נודע ביהודה מהדו"ק, יו"ד סי' מח).

69. "בני הכפרים וכו'. נראה שרבינו מפרש ביום הכניסה שקורין הכפרים הוא בכפר שלהם, דשם מתכנסים בבתי כנסיות ואינן מתקבצים אלא בשני ובחמישי בבתי כנסיות שלהם, וכן כתבו התוס' ז"ל בפ"ק דיבמות (דף י"ד) בשם הרב רבי חיים ותירץ קושיא חזקה שיש שם בגמרא, וכן מורה לשון רבינו ז"ל שכתב שאינן מתקבצים בבתי כנסיות וכו', משמע דהוא בבתי כנסיות שלהם, וכן מורה הלשון שכתב לקמן כפר שמקדימין וקורין וכן בזמן שאין נכנסין בו, ואם הוא מפרש שבאים לעיר לקרות לא הי"ל אלא בזמן שאין נכנסין לעיר, מאי בו, אלא הכונה היא שבו בכפר עצמו היו מתכנסין בבית הכנסת, ולהכי אמר דאם אין נכנסים בכפר בשני ובחמישי להתאסף שם אין קורין אותה אלא בי"ד" (לחם משנה, שם).

70. תוספות על יבמות יד, א, ד"ה כי; פסקי הרא"ש, יבמות א, סי' ט.

71. צ"ל דף יט, א: "ואמר רבא: בן כפר שהלך לעיר, בין כך ובין כך קורא עמהן. מאי טעמא? האי כבני העיר בעי למקרי, ורבנן הוא דאקילו על הכפרים כדי שיספקו מים ומזון לאחיהם שבכרכין. הני מילי כי איתיה בדוכתיה, אבל כי איתיה בעיר כבני עיר בעי למקרי".

לפרש כמו שכתב הש"א [השאגת אריה][72]) והוי תקנתא דכפרים וקשה מה תיקנו להם – ודוחק לומר דנמצא א'[חד] מבני הכפרים שיכול לקרות אבל כולם אין ביכולתם לקרות ע"כ צריכין להתקבץ. נא להשיביני גם תירוץ מספיק על רמב"ם זה.

אחת אבקש בל אהי' למשא על אדוניי, ואולי לא דיברתי בכבוד כפי הראוי למעלתם הקדושה ימחלו לי כי שפת עלגים לי לא ידעתי דבר, וה' יגדלם וינשאם אותם וישיבתם הרמה אשר עיני כל ישראל תלויות עלי', כנפשם הרמה והנשאה, ונפש עבדם המשתחוה מרחוק מול תורתם

שמואל בר"ל מאהליווער חתן ר' שמואל גרונם בהאלובאקי

72. דהיינו בעל השאגת אריה בספרו טורי אבן, על מגילה ב, א, ד"ה מנלן.